O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [14]
ISSN 2181-7324(Print)

IJTIMOIY FANLAR
http://journals.nuu.uz
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK: 1.25.48.45

Fayzullajon S. QOSIMOV,
Mustaqil izlanuvchi, PhD, dotsent, Farg‘ona davlat universiteti, Farg‘ona, O‘zbekiston
E-mail: alfargoniy.uz@gmail.com, Orcid ID: 0009-0006-6956-5175

Professor I.Siddiqov tahriri ostida

INSON KAPITALI KONSEPSIYASINING ONTOLOGIK CHEGARALARI VA SHAXSNI IQTISODIY RESURSGA REDUKSIYA QILISH MUAMMOSINING IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLILI

Annotatsiya

Maqolada inson kapitali tushunchasining shaxs mavjudligini izohlash chegaralari o‘rganiladi. Konseptual tahlil orqali qobiliyat, e’tirof va iqtisodiy baho farqlanadi. Reduksiyaning tavsifiy, institutsional va normativ shakllari ajratiladi. Shaxs qadrini daromadga tenglashtirmaydigan to‘rt qatlamli tahlil tartibi taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: inson kapitali, ontologik chegara, reduksionizm, shaxs qadri, qobiliyat, iqtisodiy baholash, pedagogik hukm, subyektlik.

ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ ГРАНИЦЫ КОНЦЕПЦИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА И СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ РЕДУКЦИИ ЛИЧНОСТИ К ЭКОНОМИЧЕСКОМУ РЕСУРСУ

Аннотация

Исследуются границы понятия человеческого капитала в объяснении личности. Концептуально различаются способности, признание и экономическая оценка. Выделены три формы редукции личности к ресурсу. Предложена четырёхуровневая схема, отделяющая достоинство от дохода.

Ключевые слова: человеческий капитал, онтологическая граница, редукционизм, достоинство личности, способности, экономическая оценка, педагогическое суждение, субъектность.

ONTOLOGICAL BOUNDARIES OF HUMAN CAPITAL AND A SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF REDUCING THE PERSON TO AN ECONOMIC RESOURCE

Annotation

The article examines the limits of human capital as an account of the person. Conceptual analysis distinguishes capabilities, recognition and economic valuation. Descriptive, institutional and normative forms of reduction are identified. A four-layer framework separates human dignity from earnings.

Key words: human capital, ontological boundary, reductionism, human dignity, capability, economic valuation, educational judgement, subjectivity.

Kirish. Inson kapitali haqida fikr yuritishda ikki savolni ajratish zarur: bilim va malaka iqtisodiy faoliyatga qanday hissa qo‘shadi hamda insonning o‘zi nima bilan qadrli hisoblanadi? Birinchi savol muayyan faoliyat shartlarini, ikkinchisi shaxsning mavjudlik va axloqiy maqomini anglatadi. Maqolaning boshlang‘ich tezisi shuki, birinchi savolga berilgan javob ikkinchisining o‘rnini egallaganda metodologik abstraksiya ontologik reduksiyaga aylanadi. Muammo iqtisodiy tahlilning mavjudligida emas, uning tushuntirish vakolati tekshirilmasdan boshqa sohalarga ko‘chirilishidadir. Shu sababli inson kapitalini inkor etish bilan uning chegaralarini aniqlash bir-biridan farqlanadi.

Mahalliy tadqiqotlarda inson kapitalini shaxs rivojlanishi va taraqqiyot bilan bog‘liq falsafiy masala sifatida ko‘rib chiqadi [1]. I.Toshpulatov nazariyaning shakllanishi va rivojlanishini yoritadi [2]. Mazkur manbalar ushbu maqolada keng qamrovli milliy natijalarning isboti emas, tushunchaning iqtisodiy va ijtimoiy mazmunini ajratish uchun boshlang‘ich asosdir. Ulardan kelib chiqadigan tadqiqot savoli quyidagicha qo‘yiladi: inson haqidagi ko‘p o‘lchovli tasavvur iqtisodiy samaradorlik bilan bog‘langanda qaysi jihatlar tahlilda saqlanadi, qaysilari esa hisobga olinmay qoladi. V.Anikin inson kapitalining nazariy talqinlari bir xil emasligini va tushunchani faqat bilim hamda ko‘nikmalar doirasida toraytirish cheklovlarini muhokama qiladi [3]. S.Marginson esa ta’lim, unumdorlik va daromad o‘rtasidagi aloqani yopiq, chiziqli bog‘lanish sifatida talqin etishga tanqidiy yondashadi [7]. Bu ikki pozitsiya barcha iqtisodiy hisoblarni rad etishga asos bo‘lmaydi. Ular izohning darajasini aniqlashni talab qiladi: malakaning mavjudligi, undan foydalanish sharoiti va unga to‘lanadigan haq alohida tekshirilishi kerak.

Maqolaning maqsadi inson kapitali tushunchasining qonuniy analitik qo‘llanishi bilan shaxsni resursga tenglashtiruvchi reduksiya o‘rtasidagi chegarani asoslashdir. Tadqiqot uch vazifani bajaradi: shaxs, qobiliyat, institutsional e’tirof va iqtisodiy qiymatni farqlaydi; reduksiyaning yuzaga kelish bosqichlarini ochadi; pedagogik qarorlarni asoslash uchun chegaralangan tahlil tartibini taklif etadi. Ilmiy hissa yangi statistik bog‘lanish topishda emas, bir kategoriyadan boshqasiga dalilsiz o‘tishni aniqlaydigan mezonlarni ishlab chiqishda ko‘zda tutiladi.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot nazariy-konseptual dizaynga ega. Maqsadli tanlangan sakkiz manba inson kapitali talqini, ta’limning maqsadlari, professional bilim va baholash masalalariga aloqadorligi bo‘yicha qiyoslandi. Tanlov keng bibliometrik qamrovni emas, o‘zaro muhokama qilinadigan pozitsiyalarni ta’minlaydi. Nashr yili yakuniy jurnal soni bo‘yicha ko‘rsatildi; onlayn dastlabki e’lon bilan sahifalangan nashr sanasi bir xil bo‘lishi shart emas. Ochiq matnlar va nashriyotlarda tekshiriladigan mazmuniy tavsiflardan foydalanildi. Yopiq manbalarning barcha bo‘limlari to‘liq o‘rganilgani da’vo qilinmaydi.

Tahlil birligi muallif nomi yoki umumiy shior emas, tushunchaning predmeti, undan chiqariladigan xulosa va ushbu xulosaning qo‘llanish shartidir. Avval iqtisodiy tavsifning nimaga tegishli ekani aniqlandi; so‘ng uning inson haqidagi umumiy hukmga aylanish nuqtasi tekshirildi. Konseptual farqlash, qarshi misol, normativ izchillik sinovi va pedagogik vaziyatni fikriy modellashtirish qo‘llandi. Natijalardagi to‘rt qatlamli tartib va uch reduksiya shakli ushbu maqolaning mualliflik taklifidir, manbalardan tayyor ko‘chirilgan tasnif emas.

Daliliy maqomlar alohida saqlandi: manba muallifining pozitsiyasi, undan chiqarilgan tahliliy xulosa va amaliy taklif bir-biriga tenglashtirilmadi. So‘rovnoma, tajriba-sinov yoki mehnat bozori ma’lumotlarining statistik tahlili o‘tkazilmadi. Shuning uchun sababiy samaradorlik, tarqalish darajasi va universal diagnostik aniqlik haqida xulosa chiqarilmaydi. Keltirilgan pedagogik vaziyatlar tushunchalar orasidagi farqni tekshirish uchun tuzilgan fikriy misollardir. Bu cheklov nazariy natijani bekor qilmaydi, uning qanday savollarga javob bera olishini belgilaydi.

Natijalar. Shaxs, qobiliyat, e’tirof va iqtisodiy bahoning farqi. Birinchi natija to‘rtta tahliliy qatlamni ajratishdan iborat. Shaxs qatlami insonning maqsad qo‘yishi, tajriba kechirishi va qarorga munosabat bildirishiga tegishli. Qobiliyat qatlami uning muayyan ishni bajarish imkoniyatini ifodalaydi. Institutsional e’tirof ushbu qobiliyatning diplom, ekspert xulosasi yoki kasbiy vakolat sifatida tan olinishini anglatadi. Iqtisodiy baho esa muayyan almashinuv sharoitida unga berilgan pul ifodasidir. Maqola talqinida bu qatlamlar o‘zaro bog‘liq, biroq o‘zaro almashinadigan kategoriyalar emas: qobiliyat tan olinmasligi, tan olingan malaka esa real faoliyatda ishlatilmasligi mumkin.

Bu farqlashni tekshiruvchi fikriy misolda bir mutaxassis bir xil professional salohiyat bilan ikki tashkilotda turlicha haq oladi. Maoshlar farqi uning insoniy qadr-qimmati o‘zgarganini mantiqan bildirmaydi. Hatto qobiliyatga berilgan iqtisodiy bahoni tushuntirish uchun ham ish sharoiti va tan olish tartibi haqida qo‘shimcha ma’lumot kerak. Boshqa misolda shaxs haq to‘lanmaydigan parvarish yoki o‘zaro yordam faoliyatini bajaradi. Daromadning yo‘qligi ushbu harakatda mahorat, mas’uliyat yoki ijtimoiy ahamiyat yo‘qligini isbotlamaydi. Bu qarshi misollar iqtisodiy ko‘rsatkichning chegarasini ko‘rsatadi, muayyan jamiyat haqidagi statistik da’vo emas. E.Ostrovskaya inson kapitalini sotsiologik konseptualizatsiya qilish orqali tushunchaning ijtimoiy ma’no bilan bog‘liq tomonlarini ochadi [4]. Ushbu yo‘nalishdan kelib chiqib, maqolada e’tirof shunchaki tayyor qobiliyatni aks ettiruvchi neytral oynaga tenglashtirilmaydi. Tan olish qoidasi nimani ko‘rinadigan dalil deb qabul qilishini ham belgilaydi. Masalan, rasmiy sertifikat talab etilishi tekshirishni yengillashtirishi mumkin; ayni vaqtda sertifikatsiz amaliy tajribani alohida baholash zaruratini yo‘qotmaydi. Demak, e’tirof vositasini insonning to‘liq tavsifiga aylantirmaslik zarur.

Reduksiyaning uch shakli. Tavsifiy reduksiya murakkab hodisaning ayrim jihatlarini vaqtincha chetga chiqarishdir. U tadqiqot savoli va chegarasi ochiq aytilganda metodologik jihatdan o‘rinli bo‘lishi mumkin. Masalan, kurs xarajati bilan undan keyingi daromadni solishtirish tor iqtisodiy savolga javob beradi. Biroq bunday hisob ta’limning barcha maqsadlarini baholaganini anglatmaydi. Tavsifiy soddalashtirishning qonuniyligi uning qisqaligida emas, nimani hisobga olmagani va natija qayergacha qo‘llanishini ko‘rsatishidadir.

Institutsional reduksiya tor ko‘rsatkichning amaliy qarorlar uchun yagona shartga aylanishida namoyon bo‘ladi. Bu yerda muammo formulada emas, uning boshqa dalillarni chiqarib tashlash vakolatidadir. O‘qituvchi faoliyati faqat nashrlar soni bilan baholanadigan fikriy holatda murakkab talaba muammosini hal qilish yoki mas’uliyatli maslahat berish hisobdan tashqarida qolishi mumkin. S. Ball ta’limdagi performativlikni ko‘rsatkichlar, boshqaruv va professional munosabatlarning o‘zgarishi bilan bog‘lab tahlil qiladi [5]. Mazkur maqola bundan barcha ko‘rsatkichlarni bekor qilish emas, ko‘rsatkich va hukm o‘rtasida tushuntirish maydonini saqlash zaruratini chiqaradi.

Normativ reduksiya esa iqtisodiy foydalilikdan insonning axloqiy maqomi haqida xulosa chiqarilganda yuzaga keladi. “Ushbu faoliyat kam daromad keltiradi” degan tavsifdan “ushbu shaxs kamroq hurmatga loyiq” degan hukm mantiqan kelib chiqmaydi. Bunday o‘tish uchun yashirin qiymat hukmi kiritilgan bo‘ladi. Maqolada bu hukm ochiq muhokamaga chiqarilishi shart, degan talab qo‘yiladi. Qadr-qimmat iqtisodiy muvaffaqiyat uchun beriladigan mukofot sifatida emas, iqtisodiy qarorni chegaralovchi normativ asos sifatida qabul qilinadi. C.Winch professional amaliy bilimni baholashda ishni qanday bajarishni aytib berish bilan uni vaziyatda bajara olish orasidagi farqni muhokama qiladi [6]. Bu farq asosida maqolada pedagogik baholashning predmeti sertifikatlar yig‘indisi emas, asoslangan harakatning mazmuni bo‘lishi taklif etiladi. Bunda amaliy namoyishning o‘zi ham yetarli emas: talaba nima uchun shunday qaror qilganini tushuntirishi, muqobil yechimni ko‘rishi va xatoni aniqlashi zarur. Bu amallarni birgina pul ekvivalentiga aylantirish ularning o‘quviy ma’nosini to‘liq ifodalamaydi. G.Biesta ta’lim maqsadlarini kvalifikatsiya, ijtimoiylashuv va subyektlashuv yo‘nalishlarida farqlaydi [8]. Maqola ushbu farqdan ta’lim samarasi bilan o‘quvchining shaxsiy mavqeini birlashtirib yubormaslik uchun foydalanadi. Talabaning belgilangan ishni muvaffaqiyatli bajarishi uning nima uchun aynan shu ish muhimligini mustaqil muhokama qila olishini avtomatik ko‘rsatmaydi. Shaxsga yo‘naltirilgan baholashda natija bilan birga savol qo‘yish va mas’uliyatli tanlov ham ko‘rinadigan bo‘lishi kerak. Bu yondashuv o‘quv talablarini yumshatish emas, baholash predmetini aniqlashtirishdir.

1-jadval. Inson kapitalini talqin qilishning to‘rt qatlami va hukm chegaralari

Tahlil qatlami	Tegishli savol	Zarur dalil	Yo‘l qo‘yilmaydigan tenglashtirish
Shaxsiy mavjudlik	Kim maqsad qo‘yadi va qarorga javob beradi?	Shaxsning izohi, tanlovi va e’tirozi	Inson qadri, uning daromadi
Qobiliyat	Muayyan ishni bajara oladimi?	Vaziyatdagi harakat va uni asoslash	Diplom barcha vaziyatdagi mahorat
Institutsional e’tirof	Qobiliyat qanday tartibda tan olinadi?	Mezon, ekspertiza va qayta ko‘rish tartibi	Tan olinmagan, mavjud emas
Iqtisodiy baho	Faoliyatga shu sharoitda qanday haq beriladi?	Almashinuv sharti va hisoblash doirasi	Bozor bahosi, to‘liq ijtimoiy qiymat

Jadvaldagi qatlamlar iyerarxik reyting yoki ballar yig‘indisi sifatida berilmadi. Pastki qatlamdan yuqoridagisiga mexanik o‘tish mumkin emas: yuqori ish haqi mustaqil hukm chiqarishni, kuchli sertifikat esa barcha vaziyatlarda amaliy kompetentlikni isbotlamaydi. Jadvalning vazifasi har bir qaror oldidan qanday dalil yetishmayotganini ko‘rsatishdir. Shu sababli uning foydalanish shakli “eng yaxshi shaxsni” aniqlash emas, muayyan hukmning predmetga muvofiqligini tekshirishdan iborat.

Muhokama. Iqtisodiy abstraksiyani saqlash, hukmronlikni cheklash. Taklif etilayotgan yondashuvga qarshi birinchi e’tiroz shuki, resurslar cheklanganda ta’limning iqtisodiy natijalarini hisoblash zarur. Mazkur e’tiroz o‘rinli: xarajat, vaqt va imkoniyat qiymatini e’tiborsiz qoldirish mas’uliyatli boshqaruvga yordam bermaydi. Biroq hisoblash zarurati yagona mezon zaruratini anglatmaydi. Maqola yechimi ikki savolni ketma-ket qo‘yishdir: qaror qaysi maqsad uchun samarali va bu maqsadni amalga oshirishda qanday chegaralar buzilmasligi kerak? Ikkinchi savol birinchining iqtisodiy javobidan mustaqil asoslashni talab etadi.

Ikkinchi e’tiroz inson kapitalini ma’naviyat, sog‘liq, ijod va fuqarolikni ham qamrab oladigan darajada kengaytirish bilan muammo bartaraf etilishi haqidadir. Bunday kengaytirish ayrim o‘lchovlarni ko‘rinadigan qiladi, ammo barcha qadriyatlarni yana foydali zaxira deb nomlash reduksiyani yashirishi mumkin. “Kapital” atamasi qaysi munosabatni tushuntirayotganini yo‘qotsa, uning farqlash qobiliyati susayadi. Shuning uchun maqola atamani cheksiz kengaytirishdan ko‘ra, uning yonida qadr-qimmat, subyektlik va ijtimoiy e’tirof kategoriyalarini mustaqil saqlashni afzal ko‘radi. Bu mualliflik metodologik tanlovidir.

Uchinchi e’tiroz qadr-qimmat mezoni haddan tashqari mavhum ekani bilan bog‘liq. Uni amaliy muhokamaga kiritish uchun uch tekshiruv savoli taklif etiladi: shaxs o‘ziga nisbatan chiqarilgan hukmning asosini biladimi; tegishli dalilni qo‘shish va qarorga e’tiroz bildirish imkoniga egami; bitta natija uning butun shaxsiy maqomini belgilayaptimi? Bu savollar qadr-qimmatni to‘liq o‘lchamaydi. Ular aynan baholash munosabatida asossiz umumlashtirishni aniqlashga xizmat qiladi. Shaxsning fikri eshitilgani qaror albatta uning foydasiga bo‘lishini ham anglatmaydi.

Maqola inson kapitalining barcha iqtisodiy modellarini yoki butun ta’lim amaliyotini tekshirmaydi. Taklif etilgan tasnif muayyan nazariy muammoni ochadi, biroq tashkilotlar bo‘yicha reduksiyaning qanchalik tarqalganini aniqlamaydi. Keyingi tadqiqot uchun baholash nizomlari, real qaror bayonnomalari va ularga berilgan e’tirozlar tahlili zarur. Ayniqsa, ko‘rsatkichga zid kelgan mazmuniy dalil qabul qilinadimi yoki chiqarib tashlanadimi, degan savol institutsional reduksiyani tekshirishning amaliy nuqtasi bo‘lishi mumkin.

Xulosa. Inson kapitali tushunchasi bilim va malakaning muayyan faoliyatdagi iqtisodiy ahamiyatini o‘rganishda qo‘llanishi mumkin; bundan shaxsning mavjudligi va qadrini to‘liq iqtisodiy tavsiflash mumkinligi kelib chiqmaydi. Maqolada shaxs, qobiliyat, institutsional e’tirof va iqtisodiy bahoning to‘rt qatlamli farqlanishi asoslandi. Tavsifiy soddalashtirish chegarasi ochiq bo‘lsa analitik vosita bo‘lib qoladi; institutsional va normativ reduksiya esa tor mezonning boshqa dalillar hamda shaxs maqomi ustidan hukmronligida yuzaga keladi. Amaliy natija, qarorning izohi, muqobilni ko‘rish va e’tiroz imkoniyati bir-birini almashtirmaydigan dalillar sifatida ko‘rilishi lozim. Taklif etilgan seminar va tahlil tartibi empirik validatsiyadan o‘tmagan. Ularning ilmiy qiymati hozircha iqtisodiy samaradorlik haqidagi hukm bilan insonning qadr-qimmati haqidagi hukm orasidagi daliliy hamda normativ chegarani ochiq ko‘rsatishidadir.

ADABIYOTLAR

1. Azimov F. D. Falsafa nigohida inson kapitalining shakllanishi va taraqqiyotdagi roli // FarDU ilmiy xabarlari. 2022. 31(3). (p. 124–128). DOI: 10.56292/SJFSU/vol31_iss3/a82.
2. Toshpulatov I. I. Inson kapitali nazariyasining shakllanishi va rivojlanishi // FarDU ilmiy xabarlari. 2023. 29(2). (p. 334–336). DOI: 10.56292/SJFSU/vol29_iss2/a194.
3. Аникин В. А. Человеческий капитал: становление концепции и основные трактовки // Экономическая социология. 2017. 18(4). (p. 120–156). DOI: 10.17323/1726-3247-2017-4-120-156.
4. Островская Е. А. Человеческий капитал: к социологической концептуализации // Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология. 2025. 18(1). (p. 4–20). URL: https://sociologyjournal.spbu.ru/article/view/22843.
5. Ball S. J. Neoliberal education? Confronting the slouching beast // Policy Futures in Education. 2016. 14(8). (p. 1046–1059). DOI: 10.1177/1478210316664259.
6. Winch C. Assessing Professional Know-How // Journal of Philosophy of Education. 2016. 50(4). (p. 554–572). DOI: 10.1111/1467-9752.12153.
7. Marginson S. Limitations of human capital theory // Studies in Higher Education. 2019. 44(2). (p. 287–301). DOI: 10.1080/03075079.2017.1359823.
8. Biesta G. Risking Ourselves in Education: Qualification, Socialization, and Subjectification Revisited // Educational Theory. 2020. 70(1). (p. 89–104). DOI: 10.1111/edth.12411.